

Przedmowa

Prezentowana publikacja stanowi zbiór studiów będących efektem dotychczasowych zainteresowań i działań Pracowni Modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej Wydziału Polonistyki UW. Nasze badania zaowocowały dotąd kilkoma publikacjami: trytomowymi *Problemami literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (1867–1918)*¹ oraz zbiorem artykułów opublikowanych w pracy *Modernizmy Europy Środkowo-Wschodniej. Coraz szersze marginesy*². W niniejszym tomie, zamykającym naszą serię, wykorzystujemy oczywiście dokonane przez nas wcześniej rozpoznania i ustalenia, ale koncentrujemy się na jednym konkretnym obszarze badawczym. Tytułowe „figury zmiany” to wyobrażenia, które pojawiają się w literaturze i kulturze szeroko rozumianego modernizmu i są ściśle związane z doświadczeniami interesującego nas regionu. Stanowią także rodzaj wglądu w przestrzeń i strukturę kulturowego imaginarium kształtującego się dynamicznie pod wpływem przemian niesionych przez nowoczesność. Imaginarium traktujemy tu jako sferę znaczeń, w której została przepracowana rzeczywistość kulturowa, wykorzystując znane odpowiedzi i propozycje definicyjne

¹ M. Chmurski, E. Paczoska, I. Poniatowska (red.), *Problemy literatury i kultury modernizmu w Europie Środkowo-Wschodniej (1867–1918)*, t. 1. *Teksty doświadczenia*, t. 2. *Doświadczenia tekstu*, t. 3. *Wspólnota pytań. Antologia*, Warszawa 2017.

² E. Paczoska, I. Poniatowska (red.), *Modernizmy Europy Środkowo-Wschodniej. Coraz szersze marginesy*, Warszawa 2020.

m.in. takich badaczy, jak Charles Taylor³, Joanna Hańderek⁴ czy Andrzej Leder⁵. Ten ostatni podkreśla, iż „dzięki temu, że historie tworzące *imaginarium* są reprezentowane w słowach, opowieściach, całej symbolicznej spuściźnie, mogą one jednocześnie stanowić szkielet podmiotowości całej wspólnoty”⁶. Przyjmując, że *imaginarium* manifestuje się w różnych tekstach kultury (jeśli chodzi o gatunek, charakter, ale także typ odbioru) i rozmaitych mediach, kierujemy swoją uwagę szczególnie na literackie wyobrażenia odznaczające się wyrazistością i jakąś trwałością, które integralnie łączą się z przestrzenią Europy Środkowo-Wschodniej w okresie modernizacyjnych przemian z lat 1864–1939. Próbujemy w ten sposób zrekonstruować repertuar wspólnych i ważnych dla tego obszaru wyobrażeń (na temat postaci, narracji, wydarzeń itp., fikcyjnych i faktycznych) oraz związanych z tymi manifestacjami znaczeń. Oczywiście ważne są też idee, którym ów zbiór ma i chce służyć. W dalszym ciągu posługujemy się tu metodą „obmapywania” przestrzeni kulturowej, wskazując jej najważniejsze wektory, ujawniające zarówno dynamikę zmian, jak i procesy stabilizacji.

„Figury zmiany” kierują uwagę ku badaniom z zakresu imagologii. Choć rozpoznania te wiążą się przede wszystkim z wyobrażeniami na temat obcego oraz z praktykami identyfikacji reprezentantów różnych narodów, mogą być wykorzystywane nie tylko, jak sądzimy, w kontekście pamięci kulturowej, lecz także – do rozpoznawania natury spotkań z nowoczesnością. Imagologia bada strukturę poznawczą określonych wyobrażeń, traktując je jako fenomeny poznawcze, czego przykładem jest praca Agaty Niewiary⁷. Kategorię wyobrażeń autorka traktuje jako

³ Ch. Taylor, *Nowoczesne imaginaria społeczne*, tłum. K. Szymaniak, A. Puczejda, Kraków 2010. Definiując pojęcie *imaginarium*, autor pisze, że nie jest ono zestawem idei, lecz „raczej tym, co umożliwia praktyki społeczne dzięki nadaniu im sensu”, tamże, s. 9–10.

⁴ J. Hańderek, *Metamorfozy i muzea*, Kraków 2011.

⁵ A. Leder, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej*, Warszawa 2014.

⁶ Tamże, s. 12.

⁷ Zob. A. Niewiara, *Imaglogia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura*, Katowice 2019.

jeden z elementów sieci kultury, która podlega zmianom w czasie i przestrzeni. Imagologia – na przykładzie wyobrażeń narodowych (a te również pojawiają się w niniejszym tomie) – bada okoliczności powstawania poszczególnych reprezentacji, z którymi, jak pokazuje Joep Leersen, ściśle wiążą się logika dyskursu, konwencje kulturowe i literackie⁸. Figura, złożony konstrukt, nawiązujący często do toposów głęboko zakorzenionych w kulturze, a kształtujący się w relacji z różnymi modelami tożsamości, pozwala uchwycić charakter tego, co ustabilizowane i tego, co w zmieniającym się świecie obce, bo nowe. Wyobrażenia tego typu, np. uosobione w postaciach literackich czy filmowych, ale także występujące jako stereotypy napędzające dyskurs publicystyczny, stanowią, jak pokazują autorzy tego tomu, ważne reprezentacje doświadczenia nowoczesności w formach swoistych dla Europy Środkowo-Wschodniej w okresie modernizacyjnych przemian 1864–1939.

Autorzy poszczególnych studiów kierują swoją uwagę szczególnie na literackie wyobrażenia charakteryzujące się wyrazistością i stosunkowo łatwą czy szybką stabilizacją. Jedne z tych figur modyfikują istniejące już wyobrażenia, aktywizują znane symbole, inne – są nowymi propozycjami, wynikającymi z różnych praktyk poddanej metamorfozie rzeczywistości. Najważniejsze z nich wiążą się z takimi fabułami, których są nośnikami, jak: opowieść o przemianie i o tradycji (często tej wynalezionej), opowieść o sukcesie i o klęsce, historia wykluczonych, narracja spiskowa, utopia nowego świata i nowego człowieka, opowieść o narodzie szukającym fundamentu swojej tożsamości, opowieść o nowej religii czy nowym Zbawcy. Zwornikiem tych wyobrażeń i narracji okazuje się idea szeroko rozumianej emancypacji w aspektach: narodowym, społecznym, związanym z rolami płciowymi, artystycznym, duchowym. Na pewno te rozpoznania warto widzieć w szerszym kontekście sytuacji politycznej: na ziemiach polskich zaborów i walki o przetrwanie naszej kultury, na Ukrainie i Litwie – działań na rzecz

⁸ Zob. J. Leersen, *Imagologia: o zastosowaniu etniczności do nadawania światu sensu*, 2017, https://porownania.amu.edu.pl/assets/Porownania/473/Porownania_21_2_2017_01_Leersen-v2.pdf (dostęp: 9.03.2025).

niezależności narodowej i nowoczesności. Aspekty te wzajem się dopełniają i przenikają, co pokazuje specyficzne formy, jakie w Europie Środkowo-Wschodniej interesującego nas okresu przybierają inspiracje o charakterze ogólnoeuropejskim czy globalnym.

W zebranych tu tekstach powracamy do utworów mniej lub bardziej znanych, ale także tych zupełnie zapoznanych. Autorzy studiów, których przedmiotem jest kultura polska, czeska, litewska, ukraińska, rekonstruują i analizują tak zróżnicowane figury zmiany, jak: hotelarz, chłop, artysta wyzwolony z obowiązków społecznych, więzień, alkoholik, emancypantka i „siłaczka” „wielki wtajemniczony”, teozofka, „wyklęta”. Układają się one w mapę tropów wyobrażeń „wędrujących” w kulturze – oczywiście mapę niekompletną, ale, mamy nadzieję, zachęcającą do dalszych badań modernizmów Europy Środkowo-Wschodniej. Przygotowując ten skromny tom studiów wpisujących się w formułę *case studies*, myśleliśmy o tym, że mógłby on posłużyć jako wstęp do jakiegoś rodzaju słownika figur i tropów nowoczesności w interesującym nas regionie⁹.

⁹ Można tu odwołać się do słowników przygotowywanych przez sławistów, takich jak np. G. Szwat-Gyłybowa (red.), *Leksykon tradycji bułgarskiej*, Warszawa 2011; G. Szwat-Gyłybowa, D. Gil, L. Miodyński (red.), *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach*, 10 tomów dostępnych pod linkiem: <https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/1076>.